

ДАУРСЬКИЙ УРЯД І БУРЯТИ

ПОЧАТОК ХХ ст. став для монгольських племен часом відновлення визвольних змагань і відродження ідеї загальномонгольської єдності. В грудні 1911 року на теренах Зовнішньої Монголії, внаслідок національно-визвольної революції, було поновлено монгольську державність. Новий правитель – богдо-хан – розіслав листи до монгольських земель із пропозицією приєднатися до Зовнішньої Монголії, офіційно відродивши, таким чином, панмонгольську ідею і запровадивши її як один з провідних політичних напрямів нової Монгольської держави. Під терміном “панмонголізм” переважно розуміється політичний рух, спрямований на об’єднання монголономовних та близьких до них народностей на утворення незалежної Монголії у складі: Зовнішньої Монголії (разом із Кобдоським округом), Внутрішньої Монголії, Барги, Алтайського округу та Урянхайського краю (всі ці землі на початку минулого століття входили до складу Цінської імперії). В Російській імперії, на теренах навколо Байкалу, з ХVII ст. мешкали представники ще одного з монгольських народів – буряти.

Впродовж 1910-х років у Внутрішній Монголії діяли загони повстанців, які боролися за незалежність і загальномонгольське об’єднання. У 1918–1919 роках головними ватажками монголів були місцеві лами, які проповідували ідею створення власної Монгольської держави. Одним з таких загонів керував Нейсе-геген (Нічійтойн Мендебаяр), впливовий церковний ієрарх, популярний у всій Внутрішній Монголії. Японські офіцери-розвідники не лише обіцяли ламам сприяння у досягненні повної незалежності Монголії та утворенні своєї держави, а й допомагали їм створювати збройні загони [Белов 1999, 168]. Проте у 1918–1919 роках ідея самостійного існування Зовнішньої Монголії та Барги опинилася під загрозою нової китайської експансії. У таких умовах виникає чергова хвиля визвольних змагань, відома під назвою панмонгольського руху 1919 року, у якій Нейсе-геген та японські військові відіграли важливу роль.

До цієї неоднозначної теми науковці повернулися на початку 1990-х років, з’ясовуючи нові факти і оцінюючи тогочасні події та їхні наслідки. Впродовж останніх років історію панмонгольського руху 1919 року досліджували такі науковці: Л. Жабаєва, Т. Наками, Ш. Чимитдоржієв, Б. Батбаяр, С. Лузянин [Жабаєва 2000; Наками 2000; Чимитдоржієв 2000; Батбаяр 2002; Лузянин 2003]. Проте спеціального дослідження, присвяченого саме бурятському фактору у панмонгольському русі 1919 року, досі не було. Метою даної статті є всебічний аналіз бурятського впливу на програму дій Тимчасового уряду, участі бурятів у його роботі, військових частинах, відповідній агітації.

Восени 1918 р. ідею панмонгольського руху почали поширювати отаман Г. Семенов, який захопив владу в Забайкаллі, та японці, які в квітні 1918 року висадилися у Владивостоці. Японія хотіла створити буферну прояпонську державу на теренах Монголії та Забайкалля¹. Японці постачали Г. Семенову зброю та гроші з лютого – березня 1918 року. До того ж з метою оволодіння японською зброєю до військ отамана було відряджено 21-го військового інспектора з Маньчжурії та 28 молодших офіцерів із самої Японії. Військовим радником отамана з весни 1918 до серпня 1919 року був капітан Курокі Тіканорі [Батбаяр 2002, 30]. Зв’язок отамана з Японією здійснювався через декількох японських військових, які перебували в Сибіру. На відміну від військових кіл, МЗС Японії вважало Г. Семенова небезпечним авантюристом і відкрито відхрещувалося від нього.

Сам Г. Семенов мав значну домішку бурятської крові, вільно розмовляв монгольською і тривалий час (1911–1913) служив в Урзі хорунжим російського консульського конвою. Він, зокрема, захоплювався буддизмом і навіть спеціально вивчав його, використовував відповідну символіку. Так, він почав носити на погонах свастику, яка в буддизмі є символом Закону Будди, котрому все підвладне. Дехто з дослідників вбачає у цьому гостре розчарування в

цінностях Західної цивілізації та пошуки “нових істин” на Сході [Ципкин 1999, 75]. Проте, можна припустити, що завдяки своєму походженню та рокам, проведеним у Монголії під час відродження монгольської державності, цінності буддійської цивілізації були для отамана значно ближчими, ніж західні. Так чи інакше, за переконанням одного з непересічних лідерів білогвардійського руху, Росія належала до східної цивілізації, була спадкоємицею імперії Чингізидів; народи ж Азії та Японії були її істинними та природними союзниками [Ципкин 1999, 74–75]. Отаман сподівався очолити національний рух монголів і розраховував на підтримку Японії, в якій вбачав свого природного союзника. Проте будь-якої стрункої концепції у справі реалізації цієї ідеї у нього не було. На думку деяких науковців, Г. Семенов звертався до ідеї панмонголізму лише тоді, коли йому було це вигідно [Курас, Бабаков 1997]. Проте інші зазначають, що ідея об’єднання всіх монгольських племен стала для нього воістину заповітною, глибоко особистою і лише зовні збігалася з планами Токіо. До того ж Монголія стала для Г. Семенова країною, яку він, як і Росію, дуже любив [Кайгородов 1995, 80]. Отаман, маючи широкі зв’язки серед монгольського ламства та князів, знав про популярність об’єднавчих гасел у їхньому суспільстві. Тому навіть у разі, якщо сім’я було кинуте його японськими радниками, воно впало на благодатний ґрунт і дало неочікувано буйні паростки, які здивували сіячів [Юзефович].

Особливо актуальними пропозиції Г. Семенова стали восени 1918 – на початку 1919 року, коли китайці ввели свої війська до Барги і стали погрожувати скасуванням її автономії. Зростання китайської загрози, як і той факт, що Г. Семенова підтримувала Японія (країна, на яку монгольські патріоти поклали певні надії), привернули до отамана увагу деяких князів і лам Внутрішньої Монголії, частини бурятської інтелігенції та верхівки монголів Барги. До Хайлара (столиці Барги), через спеціальних гінців, було викликано поважних монгольських діячів, зокрема Нейсегена (з хошуну Чжалайт Чжеримського сейму Внутрішньої Монголії). На спільній нараді баргинці та внутрішні монголи

дійшли висновку щодо необхідності проведення політичної роботи серед усіх монгольських племен задля возз’єднання їх у єдине ціле. Також було вирішено попросити підтримки у Бурятського національного комітету [Элбек-Доржи Ринчино 1998, 231]. За словами одного з провідних діячів бурятського національного руху Е. Рінчино, буряти перші виявили активність, і “наприкінці 1918 р. ми бачимо найдіяльніших їхніх представників за таємною роботою в Забайкаллі та Маньчжурії” [РГАСПИ, ф.495, 85]. До речі, сам Е. Рінчино в 1918 р. відвідував Ургу для поглиблення зв’язків з тамтешніми патріотами.

Події на теренах Цінської імперії суттєво вплинули на світогляд бурятів. Так, вони в 1911 р. побачили можливість створення протягом короткого часу нової монгольської держави [Лиштованный 1998, 105]. У 1910-х рр. представники бурятського суспільно-політичного руху, як в Монголії, так і на бурятських теренах, перейшли від т. зв. “культурного панмонголізму” до політичних аспектів загальномонгольської консолідації. Новий період у розвитку панмонгольської ідеї на бурятських теренах розпочався в часи громадянської війни. Відмова Сибірського уряду та уряду О. Колчака (так званого Омського уряду) в наданні бурятам автономного управління поновила в їхньому середовищі ідею про економічну, культурну та політичну єдність монгольських народів. Виник намір отримання автономії для Бурятії у складі Великої Монгольської держави, яку було можливо створити шляхом об’єднання всіх монгольських земель. Сам Г. Семенов підтримував контакт з Бурятським національним комітетом, котрий на з’їзді у Верхньоудинську 20–24 листопада 1918 року було перейменовано на Бурятську Народну Думу. На цьому з’їзді була присутня делегація з Внутрішньої Монголії, яка порушила питання про боротьбу своїх співвітчизників з Китаєм за незалежність і попросила допомоги російських бурятів [Белов 1999, 169]. За спогадами Е.-Д. Рінчино, це були троє представників Барги, які, мовляв, послаючись на 14 пунктів Вільсона², і ставили питання про об’єднання всіх монголів та бурятів в єдину самостійну державу. З’їзд принципово схвалив проблему звільнення всіх монгольських племен [Элбек-Доржи

Ринчино 1998, 229]. Отже, наприкінці 1918 року між представниками бурятської та внутрішньомонгольської еліти намітилося зближення, яке сприяло спільному обговоренню монгольського питання.

Збереглася угода Бурятської Народної Думи з Г. Семеновим (грудень 1918). Так, отаман обіцяв усіма можливими засобами підтримувати прагнення до автономії чи незалежності (за обставинами) через возз'єднання в одне ціле закордонної Монголії: Внутрішньої, Зовнішньої, Західної та Барги. Г. Семенов зобов'язувався всляко сприяти (зокрема матеріально) у справі пропаганди бурятами серед монголів ідеї автономії чи незалежності, а також не заважати стосункам бурятів і монголів з Японією – з метою з'ясування її позиції щодо Росії, Китаю та Монголії [НАРБ, ф. 20, 62, 3]. Принаймні, за свідченням У. Гармаєва, який очолював у 1918–1919 роках агітаційну роботу у семенівських бурятських формуваннях, відповідна пропаганда велася серед бурятських полків у Даурії. Так, сам У. Гармаєв розповідав солдатам про необхідність створення єдиної Монгольської держави, до складу якої увійшли б Зовнішня і Внутрішня Монголії та Бурятія [Базаров 2001, 7–8].

Отаман (разом зі своїм радником Курокі) 12–14 січня 1919 року брав участь у підготовчому засіданні представників Бурятії, Внутрішньої Монголії, Барги на станції Даурія. Там було вирішено скликати монголо-бурятський з'їзд з метою підготовки до створення майбутньої панмонгольської держави; було узгоджено організаційні питання майбутньої конференції. Нейсе-геген прибув до Чити з військовим загоном внутрішніх монголів. На станцію Даурія прийшов загін харачинів (хорчинів)³. Представники бурятської інтелігенції (Д. Сампілон, Е.-Д. Рінчино, Ц.-Є. Цидипов) разом із Нейсе-гегеном готувалися до проведення “Загальномонгольської конференції з питань національно-державного об'єднання”. Запрошення до участі у нараді було розіслано по всій етнічній Монголії, крім Сінцзяну (де також проживали монголи). Офіцер від Г. Семенова разом із бурятським-перекладачем прибув до Урги “для подальших перемовин із монголами”, домагаючись, зокрема, аудієнції у богдохана [ГАРФ, 475, 140]. Нейсе-геген відпра-

вив Ц.-Є. Цидипова до Пекіна вмовляти тамтешніх монгольських князів прибути на з'їзд. Цидипов зустрівся у Пекіні з князем Палтою, представником Чжоудаського сейму Внутрішньої Монголії Найман-ваном⁴ та іншими князями. Палта і Найман-ван позитивно поставилися до ідеї створення єдиної національної держави, проте приїхати на з'їзд відмовилися, вказавши, що у разі визнання монгольської держави Паризькою мирною конференцією вони неодмінно до неї приєднаються. У листах до Нейсе-гегена вони та ще двоє князів доручили представляти їх на з'їзді [Сперанский 1922, 593].

Панмонгольський з'їзд, який скликав Нейсе-геген, відбувся у Читі з 25 лютого по 6 березня 1919 р. Його учасниками стали: 4 делегати від Внутрішньої Монголії (Нейсе-геген, гун⁵ Фушенга, тайджи⁶ Д. Ванчук, військовий чиновник Хасбатур), 4 делегати від Барги (командири рот Ліншен, Еркімбату, Дамдін-Церен і чиновник Дахасу) і 6 делегатів від Бурятії (голова Бурятської Народної Думи Д. Сампілон як представник агінських бурятів, Н. Диликов (від цугольських бурятів), Е.-Д. Рінчино (від баргузинських бурятів), Р. Бімбаєв (від селенгінських бурятів), Б. Вампілун (від іркутських бурятів), Ц.-Є. Цидипов (від хорінських бурятів) [Белов 1999, 171; Сперанский 1922, 593]. Від Зовнішньої Монголії представників не було. У цьому з'їзді також брали участь Г. Семенов із помічником і перекладачем, представник Японії – майор Суцзукі, відряджений капітаном Курокі. Від Бурятського комітету в Урзі, який представляв інтереси бурятської громади в Зовнішній Монголії, в якості спостерігача був присутній шкільний учитель Дашієв. На думку російського радника при уряді Автономної Монголії П. Вітте, натхненниками з'їзду були саме буряти, монголів Внутрішньої Монголії та Барги було представлено особами, що підтримують японський вплив [ГАРФ, 478, 78].

Головував на з'їзді Нейсе-геген, який у вступному слові зазначив, що за часів Чингісхана всі монгольські племена становили одне ціле, а потім, з ослабленням монголів, частина їх потрапила під владу Китаю, а частина – під владу Росії. Тепер же настала зручна мить для нового

об'єднання всіх монгольських племен в одну державу. З'їзд вирішив утворити федеративну за устроєм, незалежну Велику Монголію у складі Зовнішньої і Внутрішньої Монголії, Барги та Забайкалля. За словами П. Вітте, було запропоновано виселити з Забайкалля всіх росіян, натомість звільнити Іркутську губернію від бурятського населення, яке мало переселитися до Великої Монголії. Планувалося також виселити всіх китайців з Внутрішньої Монголії. Якщо ж не вдасться реалізувати цей план, було вирішено приєднати до Великої Монголії лише південну частину Забайкалля, виселивши з неї росіян і вселивши бурятів з північної частини області, яка залишиться російською; з північної частини Внутрішньої Монголії переселити китайців у південну, яка залишиться за Китаєм, і навпаки – монголів з південної переселити у північну [ГАРФ, 478, 78–78об].

Обираючи уряд, з'їзд керувався принципом пропорційного розподілу портфелів між представниками кожної частини нової держави. Тимчасовий (його ще називали Даурським) уряд складався з 4-х міністрів: Нейсе-геген (прем'єр-міністр), Чендегун (міністр внутрішніх справ – від Барги), Ц. Жамцарано (міністр закордонних справ – від Бурятії), Найман-ван (військовий міністр – від Внутрішньої Монголії). За Зовнішньою Монголією залишили посаду міністра фінансів. Товаришем військового міністра мав стати баргут, товаришем міністра внутрішніх справ – зовнішній монгол, товаришем міністра фінансів – бурят, товаришем міністра закордонних справ – внутрішній монгол. Отже, у складі Тимчасового уряду було по одному міністру і по одному товаришу міністра від кожної з частин нової держави [Сперанский 1922, 594]. Насправді ж такий розподіл було порушено: представники Зовнішньої Монголії не брали участі в роботі уряду. Загалом, призначаючи осіб на державні посади, планувалося зважати лише на їхні особисті здібності, а не на шляхетність їхнього походження. У зверненні Монгольського Тимчасового уряду до Паризької мирної конференції зазначалося: “Що ж до монарха чи президента, то було б вірно обрати такого з найкрупнішого роду, проте до теперішнього часу в середовищі монгольських князів не виявлялася така людина,

яка б дещо вирізнялася своїми моральними доблестями та діловими здібностями. Тому питання це залишається поки відкритим. Оскільки Святійший Нейчі Тойн Хутухта, який досягнув досконалості у вірі та милосерді й головує у справах релігії, будучи з роду Чингізова, й знає в загальних рисах історію минулих подій, виявився відповідним до спільного побажання, його обрано першим міністром Тимчасового уряду і вся влада державна віддана йому” [ГАРФ, 478, 121]. Постанови з'їзду були зафіксовані в особливому акті (11 статей), що в загальних рисах визначив структуру майбутнього державного утворення. В цьому акті проголошувався принцип рівності всіх частин монгольської держави і всіх її громадян. Основні закони мали бути вироблені особливим представницьким органом після призначення постійного уряду. Вирішили також утворити власне військо; зробити позику задля забезпечення природними ресурсами країни в іноземній державі; відправити своїх делегатів на Паризьку мирну конференцію. Столицею Монгольської держави мав стати Хайлар. Оскільки це місто було окуповано китайськими військами, розташувався Тимчасовий уряд на станції Даурія.

Представник Японії схвалив всі прийняті конференцією рішення і навіть гарантував сприяння з боку Японії таким намірам панмонголістів. Він пообіцяв проводити агітацію на теренах Внутрішньої Монголії – з метою підготовки там повстання і подальшого проголошення незалежності Монголії. До речі, після Читинського з'їзду полковник Мацуї Шічію, японський військовий представник в Урзі⁷ (05.1918–1919), зустрівся з монгольським прем'єром Намнан-Суреном і запропонував йому фінансування делегації Зовнішньої Монголії на Паризьку мирну конференцію [Ваабар 1999, 186]. Мабуть, так планувалося залучити Халху до діяльності Даурського уряду. Обраний радником Тимчасового уряду, Г. Семенов зобов'язувався навчити та негайно озброїти наявне військо, поставити зброю, побудувати приміщення для військових частин на Халхін-голі та поставити предмети військового спорядження; надавати фінансову допомогу в розмірі 1 млн. крб. щомісячно, домовитися про іноземну позику від однієї великої

держави, вести перемовини щодо передачі концесій на теренах Монголії (з розробки та експлуатації природних копалин, побудови залізниць). Отаман справді видав з японських кредитів на потреби уряду 1 млн. крб., зброю та іншу матеріальну допомогу. Тимчасовий уряд Об'єднаної Монголії та Г. Семенов зобов'язувалися “у найважливіших ситуаціях і за спеціальною згодою надавати одне одному взаємну підтримку та допомогу” [НАРБ, ф. 20, 62, 6]. Щоб заспокоїти Баргу, яка побоювалася вводу китайських військ через розвиток панмонгольського руху, забайкальський отаман зобов'язався отримати підтримку союзників з метою запобігання такого кроку Китаю.

Було вирішено відправити делегацію на чолі з Ц. Жамцарано (одним із лідерів національного руху бурятів і новообраним міністром закордонних справ) на Паризьку мирну конференцію, а також звернутися до американського президента В. Вільсона, який висунув тоді гасло незалежності та самовизначення для малих націй та народностей, із проханням про підтримку. Нейсе-геген та Нурімпіл склали звернення до Паризької мирної конференції, у якому пропонувалося встановити дипломатичні відносини і допомогти монголам у справі створення повноправної держави, зокрема підтримати вимогу відмежування від Китаю “первісної монгольської території”, розташованої поза Великою стіною. У зверненні зазначалося: якщо монгольське питання не буде вирішене, то “ми все одно не будемо склавши руки чекати, щоб наша самобутність була знищена і щоб унаслідок цього спричинити біди на десятки тисяч поколінь наших нащадків, а будемо до останньої краплини крові вести війну, щоби повністю отримати початкові свої корінні землі” [ГАРФ, 478, 122].

Нас цікавить передусім участь бурятів у цих подіях. Уперше Забайкалля увійшло до переліку земель, що очікували на загальномонгольське об'єднання. У зверненні Монгольського Тимчасового уряду до Паризької мирної конференції є окрема згадка про бурятів: “Монгольський аймак бурятів, які перебували у Російському підданстві, також, унаслідок невідповідності в релігії та звичаях, утратив свої права... і тепер не має можливості відстояти свої

економічні інтереси, і кожен бурят очікує вже давно тієї нагоди, коли буде можливість забезпечити собі спокійне проживання” [ГАРФ, 478, 118]. Натомість, імовірно, бурятським впливом можна пояснити незалучення до Великої Монголії Урянхаю – тоді як для Урги приєднання цієї території було одним з першочергових завдань. Бурятській інтелігенції ж ця ідея не дуже подобалася. В усякому разі, у доповіді Д. Сампілона (1919) приєднання Урянхаю до Монголії оцінювалося вкрай негативно: “Урянхайська кампанія, що виникла під впливом Китаю, не може бути припустимою... слід переконати ургинський уряд відмовитися від своїх намірів” [цит. за: Лузянин 2003, 82–84].

Ц. Жамцарано відмовився від участі у роботі Тимчасового уряду. Проте він написав статтю “Монголо-тибетське питання на мирній конференції”. Там він схвалював намір панмонголістів досягти національної незалежності шляхом звернення до Паризької конференції, а також відверто висловлював свій погляд на політичне буття монгольських народів і тибетців. Він стверджував: “Ні на хвилину не треба забувати, що монголи, які колись вражали світ, прагнули та прагнуть повної самостійності, незалежності, проте аж ніяк не прагнули та не прагнуть ані підданства, ані протекторату Росії. Монголам, як і тибетцям, треба отримати можливість самостійного політичного буття. ... В усякому разі, як тибетці, так і монголи спробують самовизначитися повністю, об'єднавши свої частини, розірвані в ім'я інтересів тих чи інших держав. ... Мають народитися дві нові незалежні держави – монгольська та тибетська, так, як народжуються держави – чехословацька, польська, фінляндська та ін. ... Утворення нових політичних одиниць у Центральній Азії не зашкодить ані Росії, ані Англії, ані Китаю. Бо таким шляхом можна запобігти неминучим війнам за національне звільнення у Центральній Азії”. Бурятам і калмикам, які проживають осторонь монгольської маси, мало бути надано широку автономію у сфері судустрою, освіти, релігії, а також мало вирішитися земельне питання. Росія також мала відмовитися від своєї русифікаторської політики [ГАРФ, 478, 31]. Ц. Жамцарано схвалював допомогу японців

панмонгольському рухові, який мав призвести до створення незалежної від Китаю та Росії об'єднаної Монголії.

Урядовцями Великої Монголії було призначено таких представників бурятів: за даними Е. Рінчино, Ц.-Є. Цидипова (товариша міністра закордонних справ), Б. Вампілуна (товариша міністра фінансів). У рукописі Ц. Ердинієва⁸ міститься більший перелік, в ньому значаться: Д. Сампілон (міністр землеробства), Л. Жабе (очолював відомство охорони здоров'я), Н. Диликов (управляючий канцелярією) [цит. за: Чимитдоржиев 2000, 19]. Б. Вампілун згадував: “Я намагався було виступити проти обрання монгольського уряду, не маючи ані території, ані фінансів, ані будь-яких реальних сил, узагалі будь-яких об'єктивних даних, які б свідчили про об'єднання монголів” [цит. за: Курас, Бабаков 1997, 38]. Проте ще один бурятський учасник з'їзду – Н. Диликов відрадив його від суперечки. Ц.-Є. Цидипов, до обрання його у 1918 році членом Бурятської думи, з 1908 року працював при штабі Заамурського округу прикордонної варті. На цій службі він установив зв'язки з усіма монгольськими князями, які вели визвольну боротьбу: Удаєм, Хайсаном та іншими, вміло впливаючи на їхні дії у загальномонгольських інтересах і в інтересах Росії [Шагдурова 1999, 44]. Тепер Ц.-Є. Цидипов використовував ці контакти задля успіху нового об'єднавчого руху, подорожуючи до Пекіна, Хайлара та Урги. Бурятам, зокрема, доручалася агітація у Зовнішній Монголії, тоді як у Внутрішній Монголії агітувати мали японці. Агітатори мали готувати на вказаних теренах повстання з метою проголошення Монголії незалежною [РГАСПИ, ф. 495, 87].

Для захисту нової держави створювалася армія, до якої лише буряти мали відрядити до 3-х тисяч чоловік. Уряд Нейсе-гегена сформував військові загони з бурятів, внутрішніх монголів та баргутів, що розташувались у районі залізничної станції Даурія. Головним керівником цих військ був Г. Семенов. Ще на початку 1918 року йому було підпорядковано 1800 солдатів та офіцерів, третину яких (600) становили військові монгольського походження. Шінода Жісаку, представник Головного управління Кореї у Владивостоці у 1919 році, зазначав:

“Склад монгольських військ Даурії – це воїни Бабужава” [цит. за: Наками 2000, 126]. Цей факт підтверджують й інші джерела [РГАСПИ, ф. 532, 7]. За даними Шіноди, Г. Семенов набрав монголів за допомогою Чінраб-Жамцо, лами харачинського дацана Ганьчжур. У червні 1918 року монгольські частини налічували 800 чоловік, в березні 1919 – 1000. В нотатках Шіноди сказано, що Г. Семенов, зібравши близько 2000 бурятів, хотів сформувати з них у Даурії загін кавалерії та об'єднати його з монгольською дивізією. Насправді ж він зібрав 370 чоловік [Наками 2000, 126]. Е. Рінчино, називаючи панмонгольський рух демократичним явищем, описував його виникнення так: “У 1918 і 1919 рр. знову почались заворушення у східних і південних сеймах Монголії, які завершилися, як відомо, навіть створенням нового загальномонгольського руху, навколо якого згурпувалися старі партизанські загони” [Элбек-Доржи Ринчино 1998, 11]. Так, доповідь російського віце-консула в Хайларі місії в Пекіні (від 17.04.1919) повідомляє: “Близько двох тижнів тому монгольський загін з 300 чоловік залишив князівство Чжалайт і рушив до Хайлара. З Даурії назустріч йому було вислано провідників, які мали провести його південною частиною Барги до Цецен-ханського аймаку Зовнішньої Монголії”. Віце-консул додавав: за повідомленнями з Даурії, у Внутрішній Монголії відбувається дієва підготовка. У різних місцях зосереджено загони від 300 до 500 чоловік, яким наказано чекати наказів Нейсе-гегена. Навчання та забезпечення загонів зброєю здійснюється Японією [ГАРФ, 406, 8]. Мобілізація у Барзі та Внутрішній Монголії відбувалася, за словами панмонголістів, успішно, проте вербування російських підданих – бурятів у Халсі зіткнулася з спротивом тамтешніх російських дипломатів. Самі діячі панмонгольського руху навесні – влітку 1919 року оцінювали свої військові сили як 3 тисячний корпус із бурятів та харачинів [[РГАСПИ, ф. 495, 89; ГАРФ, 475, 83].

Побоюючись за цілісність своєї країни та остерігаючись послаблення впливу в Монголії, китайська влада почала стягувати війська до російського кордону і вимагати від Г. Семенова висилки із Забайкалля всіх монгольських духовних осіб

[Ципкин 1999, 76]. Зі свого боку, 13 квітня 1919 року ургинський уряд на власному засіданні ухвалив постанову протидіяти рішенням Читинського з'їзду, не мати стосунків з Г. Семеновим і не приймати у себе бурятів, продовжувати визнавати лише один Центральний уряд у Пекіні. 14 та 15 квітня міністр закордонних справ Церен-Доржи звернувся з письмовою заявою до уряду О. Колчака та уряду Китаю, закликаючи їх ужити заходів з метою "відібрання зброї у семенівських військ, розпуску китайських та монгольських бунтівних солдатів, які перебувають у Читі, виселення їх за місцем проживання, під найсуворіший нагляд" [цит. за: Белов 1999, 172]. Влада Маньчжурії навіть обговорювала у травні 1919 року питання про введення китайських військ у район станції Даурія.

Панмонголісти сподівались на встановлення японського або міжнародного протекторату над так званою Великою Монголією. Тимчасовий уряд вирядив делегацію до Пекіна з метою з'ясувати японську точку зору на проблему монгольського об'єднання. До складу делегації входили: генерал Левицький, товариш міністра закордонних справ Даурського уряду Ц.-Є. Цидипов. По дорозі до них приєднався Ц. Бадмажапов, який очолював Бурятський комітет в Урзі, перекладач і радник Ургинського уряду. В Пекіні радник японського посла негайно прийняв делегацію і заявив: "Ви, монголи, народ малокультурний і нечисельний, із вашої затії об'єднання нічого не вийде. Це не входить до політики японського уряду. Мій уряд вас не підтримає. Залиште цю нездійсненну ідею, поверніться додому і сидіть тихо. А що стосується обіцянок підтримки у цій справі з боку нашого військового командування, то воно, у військових цілях, на свій ризик, діє цілком самостійно та безвідповідально" [цит. за: Курас, Бабаків 1997, 36].

Наприкінці квітня 1919 року Тимчасовий уряд вирядив до Токіо делегацію у складі Фушенги та Нурімпила (чиновника з Внутрішньої Монголії) у супроводі американського капітана Берроу, який працював при Г. Семенові. Делегація передала військовому міністру Танаці офіційного листа, а також повідомила японському урядові про намір отримання французької візи для участі у Паризькій мирній конференції.

Проти такого наміру виступили не лише послы Англії, Франції та США, а й японський уряд. Разом з тим японська преса позитивно відгукувалася про роль Г. Семенова у створенні майбутньої панмонгольської держави.

Не дивно, що діячі панмонгольського руху відчували якусь двозначність у ставленні японців до створення Монгольської держави [ГАРФ, 406, 8]. Вони сподівалися, що Японія першою визнає Велику Монголію і буде сприяти цьому визнанню на мирній конференції. Проте Японія підтримувала Г. Семенова лише таємно. Міністр закордонних справ та військовий міністр неодноразово заявляли, що японська сторона не брала участі у цих справах і не підтримує їх, а участь майора Суцзукі пояснювали його особистою ініціативою. Японський генштаб 15 квітня 1919 року віддав наказ про повернення Курокі до Японії, позбавивши його посади радника Г. Семенова. Натомість до Чити прибув майор Курасава, який при першій же нагоді заявив Нейсе-гегену, що немає потреби відправляти делегацію до Токіо, проте Японія все-таки буде таємно сприяти монгольському рухові зброєю та грошима [Сперанский 1922, 601]. В політиці центрального японського уряду виникли суперечки: кого підтримувати – Омський уряд чи режим Г. Семенова. Врешті-решт підтримку військ отамана було припинено. Через зміни, які відбулися березні – квітні 1919 року на Далекому Сході, уряд Хари 16 травня ухвалив рішення про підтримку уряду О. Колчака [Батбаяр 2002, 31]. Саме через нього було вирішено спрямовувати всю військову та фінансову допомогу Г. Семенову. Сам отаман в червні 1919 року визнав Омський уряд, підкорившись йому.

Уряд О. Колчака та російська місія в Пекіні негативно поставилися до панмонгольського руху. Сам адмірал звинувачував забайкальського отамана у спробі об'єднати Забайкалля з Монголією та вийти зі складу Росії. Дипломати побоювалися, що панмонгольський рух може призвести до зростання китайського впливу в Зовнішній Монголії та Барзі, до введення туди китайських військ, оскільки Китай не втрачав надії повернути Халху. Вони також зазначали, що є показання свідків про угоду, укладену Г. Семеновим із Японією,

за якою, зокрема, у розпорядження Японії надавалися всі золоті копальні Забайкалля [ГАРФ, 407, 34]. Офіційний Омськ заявив Г. Семенову, що “самостійної політики його в Монголії не може бути”, та відправив ноти урядам США, Великобританії і Франції з вимогою не визнавати Тимчасовий уряд Великої Монголії. Всі ці держави, які підтримували Омський уряд, дослухалися до закликів і не визнали загальномонгольської держави, створення якої було б вигідне японцям.

За такого, несприятливого для панмонголістів, становища 17 травня 1919 року в Читі відбувається спільна нарада Тимчасового уряду та Бурятської думи за участю представників Барги та Г. Семенова. На ній обговорювалися засоби, що мали переконати Зовнішню Монголію підтримати їхній рух. Для переговорів із богдо-ханом до Урги було відправлено делегацію, яка мала запропонувати йому посісти трон майбутньої Великої Монголії. У разі відмови планувалося задіяти війська Даурського уряду. Панмонголісти сподівалися знайти підтримку серед князів і народу, особливо в Сайнон-ханському та Дзасакту-ханському аймаках, які нібито відмовлялися підкорятися Урзі. У разі такого військового походу представники Барги відмовилися надати свої війська, зобов'язавшись натомість допомогти худобою, конями та грошима. На приватних монголо-бурятських нарадах було висловлено недовіру політиці Г. Семенова у справі створення Монгольської держави. Нейсе-геген був незадоволений діяльністю отамана, який не виконав своїх обіцянок щодо позики, відправки делегації на мирну конференцію, особистих зустрічей монгольських діячів із представниками закордонних держав у Владивостоці. Хоча отаман і допомагав рухові отриманими від японців зброєю та грошима, проте ця допомога була недостатньою. Нейсе-геген відкрито заявив отаманові, що має підстави не довіряти йому, і намагався сам налагодити контакти з Японією та Омським урядом, але йому це не вдалося.

Прибувши до Урги в червні 1919 року, делегація у складі Ліншена, Ц.-Є. Цидипова, Дамдін-Церена та ад'ютанта Г. Семенова полковника Левицького звернулася до уряду з вимогою взяти участь у панмонгольському русі. Богдо-хан не

прийняв делегації, а міністр закордонних справ Церен-Доржи, який вів переговори, відповів на її звернення та пропозиції негативно. Ургинські можновладці зобов'язалися скликати парламент наприкінці літа, намагаючись відтягнути захід, щоб відмовити аймачних князів від участі в “бурято-баргутській затії” [Лузянин 2003, 84]. Агенти Бурятського комітету розгорнули агітацію в протилежному напрямку, посилаючись на загрозу встановлення китайського панування у разі неприєднання до руху. П. Вітте стверджував, що Бурятський комітет, як і буряти, що перебралися до Монголії, широко пропагували об'єднання з невідповідними для Росії та Китаю наслідками, проте вельми вигідними для Японії [ГАРФ, 478, 79]. Члени комітету обіймали посади в монгольському уряді. Проте безпосередньо тиснути на уряд Автономної Монголії комітет не наважувався, побоюючись зашкодити своїм стосункам з урядовцями та втратити посади на монгольській службі. Підтримуючи панмонгольську ідею Чити та Г. Семенова, монгольська верхівка з недовірою ставилася до участі японців, а також до надмірної активності бурятів у цьому процесі. Китайські сановники в Урзі, зі свого боку, стримували монголів, лякаючи їх Японією та наводячи свіжі приклади її агресії на Шаньдунському півострові Китаю в 1914–1915 роках [Лузянин 2003, 84].

Буряти вели агітацію також у Забайкаллі. Так, у доповіді управляючого Іркутською губернією, міністру внутрішніх справ від 19 травня 1919 року йшлося: “На Великдень до Іркутська приїздив голова народної думи бурятів Д. Сампілун із японським капітаном, вів розмови з місцевими бурятами та схилив їх прийняти “забайкальську орієнтацію”. Майбутню Монголію він бачить як буферну державу між великими державами білої та жовтої раси. Кордони її можливі до Єнісею” [цит. за: Лиштованный 1998, 67–68]. І хоча панмонгольський рух 1919 року не набув великого поширення, проте певну підтримку в бурятському народі все ж таки мав.

У червні 1919 року омські дипломати повідомляли, що надходять відомості про продовження панмонгольської агітації. Через це нібито спостерігаються заворушення у Зовнішній Монголії, спрямовані

проти Ургинського уряду. Управляючий міністерством закордонних справ Омського уряду І. Сукін у телеграмі до посланника в Пекіні (від 11.07.1919) зазначав, що “уряд не може підтримувати участь бурятів у панмонгольському русі та виступах у Монголії, які, за відомостями, плануються. У цьому відношенні їм не буде надано жодної підтримки. Всілякі ж заяви та побажання російських бурятів стосовно влаштування їхнього внутрішнього життя та місцевого управління буде вислухано урядом. Таке звертання бурятів безпосередньо до Омська цілком прийнятне. Воно дозволить налагодити з ними зв’язок та отримати контроль над бурятським рухом як початок можливої ліквідації авантюри Семенова” [ГАРФ, 441, 186].

Богдо-хан скликав парламент, який на початку серпня 1919 року підтримав позицію уряду. На цьому засіданні було ухвалене одностайне рішення “не приєднуватися до бурято-баргутів, зберігаючи договірні зобов’язання щодо Росії та Китаю, а у разі збройної загрози бурято-баргутів та отамана Г. Семенова захищати Зовнішню Монголію силою зброї” [Лузянин 2003, 84]. Це рішення було повідомлене Бурятській думі у Читі. Урга не могла підтримати панмонгольський рух за несприятливих зовнішніх умов, до того ж – під тиском китайських та російських представників. Вона все ще сподівалася на дотримання старих дипломатичних угод, що гарантували їй автономне існування.

В Даурському уряді активно діяли лише Нейсе-геген, Нурімпіл і Фушенга (який виконував обов’язки міністра внутрішніх справ). Хасбатур виконував обов’язки міністра фінансів. Ліншен і Ц.-Є. Цидипов переважно перебували в дорозі, відвідуючи Пекін, Хайлар, Ургу, де намагалися з’ясувати настрої монгольської еліти стосовно об’єднавчого руху. Інші обрані особи (Ц. Жамцарано, Б. Вампілон, Найман-ван, Ченде-гун) не брали участі в роботі уряду. Деякі бійці даурських загонів, зневірившись у перемозі руху, поверталися до домівок, захопивши з собою коней та зброєю. Так, у липні 1919 року омські дипломати у телеграмі до посланника в Пекіні зазначали, що у другому бурятського полку залишилося лише 50 чоловік, інші, з кінями та зброєю, вирушили до Монголії [ГАРФ, 441, 124].

Проте Тимчасовий уряд, отримавши відмову Урги, погрожував захопленням Зовнішньої Монголії, аби почати з’єднання всіх монгольських племен. В таких умовах Урга була змушена звернутися за допомогою до китайського уряду, попросивши його розташувати на східному та північному кордоні Автономної Монголії китайські загони, на що Пекін погодився. Г. Семенов розпочав мобілізацію в Даурії та у Кяхтинському Маймачені трьохтисячного корпусу задля походу на Ургу водночас зі сходу та півночі. Проте між монголами і бурятами виникли непорозуміння. 3 вересня 1919 року під час збройного опору було вбито Фушенгу (під проводом якого харачинські полки мали йти на Ургу) та заарештовано 14 його підлеглих. На початку вересня 1919 року отаман все ж таки ввів загін до східної частини Халхи. У військовому зіткненні, яке мало місце 7 вересня 1919 року в районі м. Санбейсе, монгольські війська розгромили цей загін [Белов 2003, 24]. Тоді Г. Семенов, за підтримки Японії, став посилено зондувати ґрунт для перемовин із Верховним губернатором Мукденської провінції Китаю, маршалом Чжан Цзолінем з метою розподілу сфер впливу в Монголії та Маньчжурії. Зокрема, наприкінці вересня 1919 року японський консул в Мукдені мав таємну розмову з Чжан Цзолінем, повідомивши, що японський уряд згодний визнати його “самостійним господарем” Східної Монголії та Південної Маньчжурії, тоді як у Зовнішній Монголії треба визнати таким господарем Г. Семенова, за умов взаємної підтримки одне одного [Сперанский 1922, 603]. Як помічник командуючого військами Приамурського військового округу, отаман у вересні 1919 року замовив у маршала 4 тисячі гвинтівок, що спричинило різкий протест Омська, який уледів у цьому спробу поновлення панмонгольського руху [Ципкин 1999, 77]. Разом із тим полковник Мацуї Шічію, за дорученням Ц.-Є. Цидипова, звернувся до китайського урядовця в Урзі з проханням посприяти переселенню бурятів з Іркутської губернії до Урянхаю та із Забайкалля – до Східної Монголії [ГАРФ, 479, 22]. Сам полковник від обговорення цієї теми нібито ухилився.

У жовтні 1919 року Нейсе-геген звернувся до богдо-хана з листом, указуючи на

необхідність якнайшвидшого приєднання Зовнішньої Монголії до панмонгольського руху, який нібито підтримує Росія. У цей же час гун Нурімпіл разом із генералом Левицьким з'явилися на східному кордоні Халхи і зустрілися з тамтешнім військовим командувачем. Генерал наполягав на необхідності негайного здійснення об'єднання монгольських племен. Він стверджував, що отаман Г. Семенов, призначений губернатором Забайкалля, керує кількома областями, тому може вирішувати справи, що розв'язанню монгольського питання сприяє Росія та кілька інших держав [ГАРФ, 706, 1]. Левицький наголосив, що отаман під час своєї поїздки до Мукдена вів переговори щодо повернення назад китайських військ, які прибули до Урги. Нурімпіл, зі свого боку, просив у разі неможливості створити загальномонгольську державу прийняти у підданство Автономної Монголії внутрішніх монголів, які перебувають на станції Даурія. Також Левицький, як офіційний представник отамана Г. Семенова, зустрівся в Урзі з монгольським міністром закордонних справ [ГАРФ, 421, 44]. Восени 1919 року під тиском червоних отаман, вочевидь, планував відійти до Монголії, яка залишалася для нього певним запасним варіантом, і закріпитися там. Урга стримано поставилася до чергових пропозицій, підозрюючи Г. Семенова у намірі зчинити заколот на монгольських землях. Вона знов звернулася до Омського уряду та Китаю з проханням стримати своїх підданих, наголошуючи на постійних зв'язках Даурії з японськими військовими та зазначаючи, що ще не до кінця зрозумілою є політика Барги. Разом із тим за таємною телеграмою дипломатичного агента в Урзі (від 19.11.1919), коли монгольську еліту змушували відмовитися від автономії, "тибетці¹⁰ хотіли втрутити Семенова, проте їх відмовили від цього" [ГАРФ, 445, 96]. Так чи інакше, у грудні 1919 року російський генерал (Левицький?) відвідав губернатора Кяхтинського Маймачена і заявив про намір "російської військової влади" ввести до Монголії війська – на протипагу китайським. Російський дипломатичний агент в Урзі вбачав у цьому факті підтвердження відомостей про спробу бурятських діячів знову порушити питання про створення панмонгольської держави [ГАРФ, 445,

134]. Проте, після остаточного розпаду Даурського уряду, Нейсе-геген із залишками свого війська перейшов у Зовнішню Монголію. В січні 1920 року в Кяхті його і Нурімпіла було заарештовано китайцями та розстріляно. Війська Тимчасового уряду частково були захоплено китайцями, а частина – розбіглися.

Фіаско руху 1918–1919 років Е. Рінчино пояснював і тим, що організацію уряду за ухваленим на Читинському з'їзді планом фактично не було здійснено і більшість портфелів так і залишилися вільними; Нейсе-гегену не лише не вдалося залучити до державної роботи нових діячів, а й втримати в кабінеті баргинських представників, які з особистих міркувань приховували факт своєї участі в панмонгольському русі. Серед учасників руху зовсім не було значних політичних фігур і людей широкого державного розуму; Нейсе-геген і Нурімпіл (які вирізнялися на загальному тьмяному фоні монгольського кабінету) були ледь повнолітніми, захопленими юнаками, які не мали жодних даних для ролі народних вождів [РГАСПИ, ф. 495, 92–93].

Прагнення до загальномонгольської єдності серед героїв цих подій не зникло з розпадом Тимчасового уряду. Так, активні бурятські представники руху (Е.-Д. Рінчино, Д. Сампілон, Ц.-Є. Цидипов), обійнявши в 1920-ті рр. важливі посади у Зовнішній Монголії (МНР), намагалися так чи інакше втілити ці ідеї в життя. Г. Семенов, перебуваючи в еміграції та активно співпрацюючи з Японською військовою місією, у 1941 році підготував проект створення єдиної Монгольської держави (МНР та Внутрішня Монголія) як буфера між СРСР та Японією [Курас 2004, 607].

На думку авторки, деякі дослідники дещо перебільшують вагому, без сумніву, роль бурятів як у русі 1919 року, так і в житті Автономної Монголії 1918–1919 років. Наприклад: лідери бурятського національного руху посідали панівну позицію в панмонгольському русі, що, на думку бурятських дослідників Л. Кураса та В. Бабакова, пізніше відіграло важливу роль у перемозі монгольської революції 1921 року [Курас, Бабаков 1997, 39]. Науковці посилаються на той факт, що бурятські лідери в майбутньому стали активними провідниками планів Комінтерну в Монголії.

Дехто з інших дослідників також стверджує, що бурятська інтелігенція була найактивнішим елементом панмонгольського руху [Белов 2003, 22]. Справді, таке враження складається при перегляді архіву Омського уряду. Його дипломати, зрозуміло, негативно ставилися до бурятських панмонгольських ініціатив і змальовували їх та їхні можливі наслідки чорними фарбами¹. Проте з тих же архівних джерел та наукової бібліографії з'ясовується, що безпосередню участь у діяльності Даурського уряду брали насамперед представники Внутрішньої Монголії, тоді як із бурятів – лише Ц.-С. Цидипов. Навіть за розподілом посад, проголошеним першим Читинським з'їздом, буряти не одержали більших преференцій, аніж внутрішні монголи та баргути. Так, на чолі Даурського уряду став внутрішній монгол. Загалом, зі спогадів Е.-Д. Рінчино та Б. Вампілуна про Читинський з'їзд можна зробити висновок, що не так вже й легко просувалися там бурятські пропозиції. Щоправда, буряти здійснювали агітацію та вербування у Зовнішній Монголії та Забайкаллі, проте у Халсі вони не досягли особливого успіху. Мобілізовані Г. Семеновим буряти масово дезертирували, зокрема до тієї ж Зовнішньої Монголії. Разом із тим Бурятська народна дума налагодила щільні контакти з Тимчасовим урядом, які мали всеохоплюючий характер.

Поза сумнівами, об'єднавчий рух під проводом Даурського уряду 1919 року є одним з етапів загального панмонгольського руху, що охопив монгольські народи у ХХ ст. Привертає увагу той факт, що цей рух згуртував людей, які боролися за об'єднану Монголію у попередні етапи розвитку панмонгольської ідеї – у 1905, 1915–1916 роках тощо. Наприклад, Н. Диликов та Р. Бімбаєв і Далай-лама XIII відстоювали консолідацію монгольських племен ще у 1905 році. Пристали до даурських загонів і воїни Бабуцжаба, які не змирилися з Потрійною угодою (1915¹²) і в 1915–1916 роках боролися проти китайців. Проте уперше прапор Великої Монголії підіймає бурятська інтелігенція, і лише в 1919 році широко проголошується ідея приєднання Забайкалля до інших монгольських земель (упродовж наступних років бурятські діячі поверталися до ідеї об'єднання Бурят-Монголії із Зовнішньою Монголією, проте існувала вона переважно у приватних розмовах та таємних доповідних нотатках). Мабуть, така постановка питання на з'їзді в Читі була наслідком активної участі бурятів у цьому етапі панмонгольського руху. В усякому разі, саме буряти піднімали це делікатне питання; натомість монголи, залежні від російської (радянської) підтримки, були стриманішими, хоча, активно відстоювали права на інші монгольські землі.

¹ В одному з листів видатного російського буддолога Ф. Щербатського (від 23.08.1917) міститься така інформація: до Урги приїздив особливий агент з японськими пропозиціями об'єднання Північної, Південної Монголії, Маньчжурії та Північного Китаю, створення з цих частин однієї великої імперії. За словами науковця, японці хотіли б мати поряд напіввасальну велику державу, через яку стало б можливим протидіяти будь-якому наступальному руху Росії. “Сферою свого впливу вони вважають усю Монголію та весь Китайський Туркестан”. Пропозиції японського агента, проте, не було схвалено урядом Автономної Монголії [Письма... 2005, 125–126].

² Американський президент В. Вільсон висунув план мирного урегулювання (“Чотирнадцять пунктів”, січень 1918), де, зокрема, звучав заклик до незалежності та самовизначення малих націй та народностей.

³ Субетнічна група у складі монголів; мешканці трьох харачинських хошунів Чжосотуського сейму Внутрішньої Монголії; вирізнялися своєю войовничістю з-поміж інших монгольських племен.

⁴ Ван (*кит.*) – князівський титул I ступеня.

⁵ Гун (*кит.*) – за маньчжурських часів князівський титул V ступеня.

⁶ Тайджі (від *кит.* тай ші) – титул невідданих князів.

⁷ За японо-китайською військовою угодою (05.1918) японські військові здобули право вільного пересування по теренах Внутрішньої та Зовнішньої Монголії і направили своїх представників до Урги, Улясутаю та Кобдо.

⁸ Эрдыниев Ц. “Хроника событий, происходивших в Забайкалье в 1918–1920 гг. Панмонгольское движение в Забайкалье” (Улан-Удэ, 1977). Інші, відомі автору, джерела цих даних не підтверджують.

⁹ Князь Бабучжаб у 1915 р. очолив антикитайське повстання на теренах Внутрішньої Монголії. Після загибелі князя у 1916 році окремі його загони ще кілька років продовжували діяти, подекуди перетворившись на грабіжницькі угруповання.

¹⁰ В Урзі існувала велика тибетська громада. Деякі тибетські ламы очолювали монгольські монастирі.

¹¹ Разом із тим їхнє передбачення, що Китай скористається панмонгольським рухом як одним із приводів для скасування автономії Зовнішньої Монголії та Барги, справдилося.

¹² Кяхтинська потрійна угода (від 25.05.1915) визначила внутрішній (у межах Китаю) і міжнародний статус Зовнішньої Монголії, яка стала напівнезалежною частиною Китайської Республіки.

ЛІТЕРАТУРА

- Базаров Б.В. **Генерал-лейтенант Маньжюу-Го Уржин Гармаев**. Улан-Удэ, 2001.
- Батбаяр Ц. **Монголия и Япония в первой половине XX века**. Улан-Удэ, 2002.
- Белов Е.А. **Россия и Монголия (1911–1919 гг.)**. Москва, 1999.
- Белов Е.А. **Барон Унгерн фон Штернберг: Биография. Идеология. Военные походы. 1920–1921 гг.** Москва, 2003.
- ГАРФ. **Государственный архив Российской Федерации**. Ф. 200, оп. 1, ед. хр. 406, 407, 421, 441, 445, 475, 478, 479, 706.
- Жабаева Л.Б. Об участии Э.-Д. Ринчино в панмонгольском движении // **Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии**. Т. IV. Улан-Удэ, 2000.
- Кайгородов А. Атаман Семенов (Биографический очерк) // **Байкал**, 1995, № 2.
- Курас Л.В., Бабаков В.В. Панмонголизм как социокультурный фактор (первая четверть XX века) // **Вестник Бурятского университета**. Серия 4: История. Вып. 1. Улан-Удэ, 1997.
- Курас Л.В. Атаман Г.М. Семенов и панмонголизм // **XXXVII Международный конгресс востоковедов**. Тезисы. Т. II. Москва, 2004.
- Лиштованный Е.И. Следственное дело по Э.-Д. Ринчино из архива Управления ФСБ по Иркутской области: описательная характеристика // **Элбек-Доржи Ринчино и народно-демократическое движение в России, Центральной Азии в XX веке**. Улан-Удэ, 1998.
- Лузянин С.Г. **Россия – Монголия – Китай в первой половине XX века. Политические взаимоотношения в 1911–1946 гг.** Москва, 2003.
- Наками Т. Семенов и монгольские войска // **Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии**. Т. IV. Улан-Удэ, 2000.
- НАРБ. **Национальный архив Республики Бурятия**. Ф. 20, оп. 4, ед. хр. 62.
- Письма... 2005. – Письма Ф.И. Щербатского из Монголии и Забайкалья. Составление, вступительная статья и комментарии А.А. Вигасина // **Восток**, 2005, № 5.
- РГАСПИ. **Российский государственный архив социально-политической истории**. Ф. 495, оп. 152, ед. хр. 15; ф. 532, оп. 4, ед. хр. 337.
- Сперанский А.Ф. Материалы к истории Интервенции. Роль Японии в “панмонгольском движении” // **Новый Восток**, 1922, № 2.
- Ципкин Ю.Н. Планы создания панмонгольского государства белыми режимами в 1919–1921 гг. и их крах // **Вестник Международного центра азиатских исследований**. Вып. 2. Иркутск, 1999.
- Чимитдоржиев Ш.Б. Панмонгольское движение – это общемонгольское национальное движение // **Монголоведные исследования**. Вып. 3. Улан-Удэ, 2000.
- Шагдурова И.Н. **Очерки из истории развития общественно-политической мысли бурят в I четверти XX века**. Улан-Удэ, 1999.
- Элбек-Доржи Ринчино... **Элбек-Доржи Ринчино о Монголии**. Избранные труды. Улан-Удэ, 1998.
- Юзефович Л. **Самодержец пустыни** / <http://www.litportal.ru>.
- Vaabar. **Twentieth Century Mongolia**. Cambridge, 1999.